

BENACH, Núria i ALBET, Abel (2010)
Edward W. Soja: La perspectiva postmoderna de un geógrafo radical
 Barcelona: Icaria, 285 p.
 ISBN: 978-84-9888-243-8

The great obsession of the nineteenth century was, as we know, history: with its themes of development and of suspension, of crisis and cycle, themes of ever-accumulating past, with its great preponderance of dead men and the menacing glaciation of the world [...] The present epoch will perhaps be above all the epoch of space. We are in the epoch of simultaneity: we are in the epoch of juxtaposition, the epoch of the near and far, of the side-by-side, of the dispersed. We are at a moment, I believe, when our experience of the world is less that of a long life developing through time than that of a network that connects points and intersects with its own skein. (Foucault, 1986: 22)

Els geògrafs crítics i radicals estem d'enhorabona. Núria Benach i Abel Albet, professors de Geografia de la Universitat de Barcelona i la Universitat Autònoma de Barcelona, respectivament, han decidit trencar les distàncies que tradicionalment han separat aquests dos enclavaments de l'Àrea Metropolitana de Barcelona i engegar, tot aprofitant les virtuts topològiques de l'espai, un projecte ben ambiciós.

Es tracta de la col·lecció «Espacios Críticos», que, allotjada a l'editorial Icaria, es proposa donar a conèixer el pensament

d'una sèrie d'autors (no necessàriament geògrafs) que han triat la perspectiva espacial per tal de sotmetre la realitat a un escrutini crític.

El volum que inaugura la col·lecció, tot un exercici de reconeixement envers la figura i l'obra del geògraf urbà nord-americà Edward Soja, serveix com a carta de presentació dels directors d'aquesta aposta editorial. Benach i Albet signifiquen el seu projecte triant un autor cabdal del pensament urbà crític que, paradoxalment, malgrat que es tracta d'un dels pocs geògrafs que han assolit respecte i admiració en d'altres disciplines, és gairebé un desconegut a la geografia espanyola. De fet, cap obra de la seva trilogia bàsica¹ no havia estat traduïda al castellà fins que, l'any 2008, l'editorial Traficantes de Sueños² va esmenar aquest greuge.

Per diverses qüestions que aniré desgranant a la ressenya, aquesta obra és interessant i agosarada, però, abans de posar fil a l'agulla, voldria destacar tres elements que fan que aquest llibre sigui una mica especial.

En primer lloc, hi ha una aposta decidida per reivindicar la tradició criticoradical de la geografia humana, dins d'un context d'hegemonia neoliberal que ha arraconat qualsevol proposta epistemològica que no combregués amb el llenguatge

1. Per trilogia bàsica, s'entenen les tres obres a través de les quals Edward Soja (1989, 1996, 2000) presenta el seu pensament espacial crític. Aquestes són, per ordre cronològic, *Postmodern geographies. The Reassertion of Space in Critical Social Theory*, *Thirdspace. Journeys to Los Angeles and Other-and-Imagined Places* i *Postmetropolis: Critical Studies of Cities and Regions*.
2. Traficantes de Sueños és una llibreria, distribuïdora i editorial anticapitalista madrilenya que va tenir el coratge de traduir i editar en castellà una de les tres grans obres d'Edward Soja, inèdites en aquesta llengua. *Postmetrópolis: Estudios críticos sobre las ciudades y las regiones* és, doncs, la primera possibilitat que les lectores en castellà tenen de tastar el pensament del geògraf d'UCLA. Val a dir que, d'acord amb la ideologia que professa aquesta editorial, l'obra no és tractada tan sols com una mercaderia, atès que és la mateixa editorial qui posa a l'abast del públic, de manera gratuïta, l'edició en format PDF, accessible des de la seva mateixa pàgina web, que facilita aquesta adreça electrònica: <http://www.traficantes.net/index.php/trafis/content/download/20979/207974/file/postmetropolis.pdf>

ge i les eines «propis» d'un paradigma que ha estat responsable de l'estrenyiment del coneixement geogràfic. Un arraconament, per cert, que ha minvat les possibilitats d'intervenció de la geografia en els processos polítics transformadors (un exemple evident és l'absència de la «mirada crítica geogràfica» dels debats on s'interpreta la crisi capitalista actual).

En segon lloc, estem davant d'una aposta per inscriure la geografia en una tradició de pensament espacial crític que, en comptes de reificar fronteres disciplinàries, prefereix realitzar una saludable pràctica mancomunada. I realment no trobo millor manera de fer-ho que mitjançant un autor, la identitat acadèmica del qual és clarament problemàtica, i que s'ha destacat per afectar i veure's afectat, acadèmicament i professional, per una multiplicitat de tradicions i disciplines.

La virtut del tercer punt, en franc diàleg amb el segon, rau en la importància de difondre l'obra d'Edward Soja des de posicions no estrictament disciplinàries ni academicistes. En aquest sentit, Benach i Albet continuen des de l'editorial Icaria³ la tasca engegada per Traficantes de Sueños. I aquesta no és una qüestió menor. Cal reflexionar sobre el fet que la iniciativa editorial (en castellà) d'un autor essencial per a la geografia urbana crítica estigui brollant en projectes vinculats a la societat civil i als moviments socials, més que no pas en editorials acadèmiques. Aquesta particularitat, òbviament extensible a la resta de volums de la col·lecció «Espacios Críticos», posa de relleu la multiplicitat de públics interessats en el debat espacial, però també

suposa un primer pas vers la necessària reconciliació de la geografia amb la seva tradició més crítica.

Dit això, és el moment d'assenyalar que el llibre consta d'una introducció, cinc capítols i un annex bibliogràfic⁴ amb prop d'una trentena de referències. Una estructura, però, que amaga més originalitat de la que es pot desprendre inicialment d'aquest redactat. Així doncs, la persona que decideixi agafar aquest llibre, s'hi trobarà amb una combinació d'assaigs, textos originals i una entrevista densa, que permeten una aproximació al pensament d'Edward Soja des d'una pluralitat de registres, poc habitual en la literatura acadèmica.

En el primer capítol, s'hi ofereix una mena de biografia intel·lectual. Es tracta d'un recorregut vital, acadèmic i professional, dit amb altres paraules, una passada pels espais físics i mentals d'Edward Soja. Nascut al barri del Bronx (a Nova York), la seva trajectòria com a geògraf comença, ja a la seva infantesa, amb un interès primerenc pel coneixement de les seves geografies quotidianes. No mancat d'entrebancs, acaba abocat a la pràctica d'una geografia radical, neomarxista, destinada a desxifrar, des del compromís polític, el repte postmodern en el context de l'anomenada «Escola de Los Angeles».

Tal com diuen els directors de la col·lecció, aquest capítol, més enllà d'introduir l'autor, pretenia dotar d'un context cadascuna de les etapes intel·lectuals d'Edward Soja. I certament ho aconseguixen, no debades, en aquestes «trajectòries geogràfiques i intel·lectuals», s'hi poden resseguir algunes seqüències de la història de la geografia del segle xx.

3. Icaria, seguint el text de presentació que facilita a la seva pàgina web (<http://www.icariaeditorial.com>), és una editorial independent, especialitzada en l'àrea de les ciències socials, que es preocupa per proporcionar eines de reflexió a la ciutadania i que es dedica a exposar l'elaboració de propostes possibles amb voluntat transformadora.
4. Qui estigui interessat en una bibliografia completa de i sobre Edward Soja, pot consultar-ne l'elaborada per Albet i Benach (actualitzada fins al 10 de juny del 2010), disponible a l'adreça electrònica següent de l'editorial Icaria: http://www.icariaeditorial.com/descargas/REFERENCIAS_BIBLIOGRAFICAS_DE_Y_SOBRE_EDWARD.pdf

Des de capítols com ara la classificació climàtica de Köppen (que tot estudiant de geografia associa als primers anys dels seus estudis), passant per l'impacte de la geografia teoreticocuantitativa (també Soja es va enlluernar amb *Locational Analysis in Human Geography*, de Peter Haggett (1965)), fins al desencís davant el caràcter abstrús de l'abstracció quantitativa.

De tota manera, un dels esdeveniments més importants d'aquesta biografia no es troba tant en l'evolució epistemològica que segueix, quelcom lògic en un autor amb profundes preocupacions teòriques, com en el trasllat, l'any 1972, al Departament de Planejament Urbà de la Universitat de Califòrnia, Los Angeles (UCLA). Considerat gairebé un acte d'alta traïció per les jerarquies geogràfiques, va ser el gran revulsiu de la seva vida acadèmica. La coneixença in situ de les transformacions territorials de Los Angeles, afegida a la superació de les rigideses que caracteritzaven bona part dels departaments de geografia nord-americans, van ser les condicions de possibilitat de la creació del pensament espacial crític que caracteritza la seva obra.

El segon capítol, al meu parer el més interessant de tots, és una apassionant entrevista de trenta-un pàgines que va tenir lloc l'estiu del 2007, en la qual els directors de l'obra van tractar de posar en ordre moltes de les qüestions que havien format part de les seves converses d'anys amb Edward Soja. Tal com s'assenyala a la introducció del llibre, Benach i Albet van optar per aquest format per tal de representar, amb el grau més elevat de fidelitat possible, el to i la vivacitat amb què aquest geògraf radical els va transmetre les seves idees. I trobo que no enganyaré a ningú si dic que ho han aconseguit. L'entrevista funciona aquí com un dispositiu que introdueix una interessant mediació tex-

tual en el discurs de Soja. D'aquesta manera, un pensament dens, habitualment representat de manera un xic embrollada, es veu traduït en un text amè i pròxim. Farcit d'anècdotes (com ara el detall de l'època de la Universitat de Syracuse, quan va començar a fumar tabac mentolat), facilita l'accés a un treball que, no poques vegades, espanta lectors novells.

Amb tot, l'interès d'aquest capítol no es limita a les virtuts de la forma, sinó a l'enorme capacitat de síntesi. Bona part de la «perspectiva postmoderna d'aquest geògraf radical» és escodrinyada a través d'una conversa que repassa moltes de les qüestions que es poden llegir a la seva obra, per exemple:

- 1) La preocupació per l'ontologia de l'espai (expressada en termes netament foucaultians⁵).
- 2) El qüestionament de la prioritat de la dimensió temporal sobre una d'espacial en ciències socials (una altra de les grans preocupacions de Foucault).
- 3) La influència de Lefebvre.
- 4) La causalitat urbana.
- 5) La crítica feminista (envers una explicació geogràfica que obviava l'aportació dels discursos de gènere).
- 6) Les virtuts d'una lògica relacional superadora dels binarismes («No me gusta verme en la obligación de optar por una u otra verdad: para superar las dicotomías, aparece el deseo de plantear las cosas de manera relacional y creativa y, pues, más interesante» (Benach i Albet, 2010: 78-79)), etc.

Al tercer capítol, s'hi inclou una selecció bibliogràfica de cinc textos representatius del pensament espacial de Soja. És una antologia interessant que enriqueix les aproximacions més fàcilment païbles que ocupen els dos primers capítols

5. «¿Por qué al tiempo se le considera dialéctico, en movimiento, en proceso, en cambio... y, por el contrario, al espacio se le trata como fijo, muerto, con un trasfondo inmóvil?» (Soja, a Benach i Albet, 2010: 60).

de l'obra (que serveixen de guia al lector inexpert i que es faran redundants, i potser una miqueta feixugues, per al coneixedor de l'obra de Soja).

Es tracta, sens dubte, de treballs que representen de manera ajustada el programa de recerca de l'Edward Soja que reneix a Los Angeles (després d'haver fet taula rasa amb el seu passat investigador) com un geògraf radical entestat a espacialitzar el pensament. Així doncs, gairebé totes les reflexions i conceptes del laberint conceptual de l'obra de Soja (la postmetròpolis, el tercer espai, la qüestió regional, la recombinació de les perspectives micro i macro) són abordats de maneres i amb intensitats diferents en aquests textos. En comentaré tan sols el primer, «La dialèctica socioespacial», text que coherentment enceta l'antologia i que encara ara ressona com la forta declaració d'intencions que va ser. Publicat l'any 1980 a *Annals of the Association of American Geographers* (malgrat que torni a aparèixer nou anys després a la primera edició de *Postmodern Geographies*), serveix a Edward Soja per reivindicar la seva nova condició de geògraf radical, exhibir el seu compromís neomarxista i deixar enrere un silenci d'anys sense publicacions.

Soja desenvolupa en aquest article els fonaments d'un pensament que ha anat perfeccionant fins a l'actualitat. El que inicialment constitueix una crítica a la geografia marxista, per la seva incapacitat a l'hora d'incorporar la dialèctica socioespacial en termes lefebvrians, i d'entendre la política, també en clau espacial (des de fora del paradigma historicista que ha determinat les ciències socials), sembla, més aviat, una reivindicació abrindada de la necessitat d'«espacialitzar». És com si un Edward Soja atordit per l'impacte de l'obra de Lefebvre (que esmicola amb l'ajuda de qui aleshores eren els seus doctorands, Dina Vaiou i Costis Hadjimichalis), i empès per l'herència de Foucault, es veiés obligat a engegar una insurrecció de la geografia contra la tenalla historicis-

ta. És així que s'aboca de cap a defensar la necessitat que la geografia reivindiqui que «el espacio y la organización política del espacio expresan las relaciones sociales pero también influyen en ellas» (Lefebvre, a Benach i Albet, 2010: 89), amb les repercussions polítiques que aquesta formulació suposa per al relat polític del marxisme (fortament influenciat per un historicisme antihegel·lià). Torna a dir Soja:

Aquí hemos abierto la posibilidad de una dialéctica socioespacial compleja, en contraste con las formulaciones materialistas imperantes que contemplaban la organización de las relaciones espaciales sólo como una expresión cultural confinada a la esfera de la superestructura. (Soja, a Benach i Albet, 2010: 89)

Calia, doncs, equiparar els processos espacials a d'altres qüestions centrals de l'anàlisi marxista, i destacar la dialèctica socioespacial en les relacions de producció, qüestió menystinguda pels autors que, com David Harvey, Manuel Castells o Emmanuel Wallerstein, formaven part de l'onada d'anàlisi marxista de la dècada de 1970.

El quart capítol està dedicat a la publicació d'un treball inèdit (una més de les singularitats d'aquesta col·lecció). En aquest cas «Mesografías: Sobre los efectos generativos de las aglomeraciones urbanas» és el text cedit per a aquesta obra. Escortat per Henri Lefebvre i sobretot per Jane Jacobs, Soja torna a aprofundir en la seva dèria de la causalitat urbana. Ara, però, la novetat rauria en l'estudi del potencial creatiu de les ciutats regionals, enteses com a fenòmens nous, necessitades també d'un nou vocabulari que les expliqui. Així les coses, les «mesogeografías» serien alguna cosa així com un nou estil d'investigació que, des de la consciència de la causalitat espacial, possibilitarien uns estudis i una acció política que operessin al marge de les oposicions binàries: «Las mesogeografías tienen como

objetivo la hibridación creativa y crítica, encontrando nuevas formas de pensar y combinando creativamente esas dicotomías para ir más allá de las fuerzas opuestas» (Soja, a Benach i Albet, 2010: 252).

És en relació amb aquest treball on trobo que el pensament de Soja necessita veure's confrontat amb alguns dels enfocaments que, en el decurs dels últims vint anys, han capgirat bona part de les ciències socials (i que sortosament van arrelar en la geografia de la mà dels treballs de Nigel Thrift (1996) i de Stephen Hinchcliffe (1996)). Em refereixo, fonamentalment, a la teoria de l'actor xarxa (Actor-Network Theory o ANT, segons l'acrònim original en anglès) i a la teoria no representacional (Non-Representational Theory), enfocaments d'arrel postestructuralista amb fortes implicacions ontològiques i metodològiques pel que fa als estudis urbans, i que afecten, sens dubte, als significats convencionals de conceptes bàsics de la geografia urbana, com ara la idea de ciutat i l'escala geogràfica.

El que Soja planteja amb «mesogeografías» és, entre altres qüestions, un intent de desfer un nus gordià de la geografia postmoderna: la superació del binarisme d'escala. Per aconseguir-ho, opta per una via intermèdia, el nivell *meso*. Insistent en la seva vindicació d'un tercer nivell redemptor («más que un número mágico, para Soja el tres es casi un enfoque» (Benach i Albet, 2010: 257)), el nivell *meso* permetria superar la dualitat d'escala i proporcionar a la geografia (i a la totalitat dels estudis espacials crítics) un objecte d'estudi realment interessant:

Las mesogeografías navegan por el espacio que media entre las oposiciones binarias y las dicotomías convencionales, desde lo más filosófico (sujeto-objeto, agencia-estructura, mental-material, real-imaginado), hasta los dualismos dominante-subordinado de clase, raza, género y sexualidad (capital-trabajo, capitalismo-socialismo, blanco-negro, hombre-mujer, heterosexual-homosexual),

y a los más expresivamente espaciales, tales como centro-periferia, global-local, macro-micro, dentro-fuera, endógeno-exógeno. Navegar por el espacio intermedio requiere más que una simple conexión o combinación de pares opuestos. (Soja, a Benach i Albet, 2010: 252)

Però, malgrat la voluntat de Soja de transcendir l'existència d'una organització jeràrquica del món, expressada a través d'un concepte d'escala convencional (i així esmenar algunes de les imperfeccions de la seva obra, pel que fa a la complexa imbricació dels dos nivells micro i macro), sembla complicat acceptar que la superació dels binarismes pugui venir de la mà de la definició d'un nivell *meso*. Bàsicament, perquè l'aposta apriorística per una nova escala, encara que aquesta sigui «intermèdia» i no jeràrquica, implica el manteniment dels extrems (local/global, micro/macro). On és, doncs, la dissolució dels binarismes?

Soja diu que vol ensorrar els dualismes escalars, però en la seva asserció cau víctima de la mateixa lògica que pretén superar. Com, si no, es pot entendre el paràgraf en què, recorrent al concepte de *glocalització*, justifica les mesogeografies amb l'ús d'un binarisme?

La glocalización [...] funciona(n) eficazmente para romper el dualismo a menudo excesivamente rígido de lo global versus lo local, abriendo nuevas posibilidades para el análisis. Lo hace al identificar un proceso espacial de conjunto y a la vez concreto que opera en todas las escalas geográficas, de la corpórea a la planetaria, *enfaticando la simultaneidad y la abertura más que la separación y el cierre dicotómico*. (Soja, a Benach i Albet, 2010: 253, la cursiva és meua)

El que representa un esforç lloable per part seva (i que demostra la ferma voluntat experimental i crítica que té) es revela insuficient en vista de les explicacions simètriques de l'ANT. Si més no,

sembla que l'argumentació de Soja no disposi dels mecanismes adients per fer creïbles les mesogeografies. Tanmateix, la proposta que encapçala Bruno Latour, i que també desenvolupen els geògrafs i les geògrafes que protagonitzen l'anomenat gir «latourrià» en geografia humana (Jonathan Murdoch, Sarah Whatmore, Nigel Thrift, Alan Latham, també Ash Amin), parteix d'una sèrie de principis més fidels a la relació d'espais i xarxes que proposava Foucault (1986), que permet deslliurar-se d'algunes intuïcions que encara estrenyen el pensament de Soja. Tractaré d'explicar aquesta qüestió.

Una de les grans aportacions que fa l'ANT és la d'estudiar les ciutats com a entitats inscrites en xarxes que són construïdes de manera constant per part d'actors humans i no humans. En comptes de partir d'un principi d'explicació previ (en el cas de Soja es tractaria, per exemple, del «sinecisme urbà», o la «causalitat regional»), i definir, també, un nivell d'estudi apropiat (les mesogeografies), l'ANT prefereix parlar d'entitats heterogènies. Aquestes entitats (o actors xarxa) no disposen de cap nivell d'anàlisi «apropiat», ja que, segons Latour, «allò macro no està “per sobre” ni “per sota” de les interaccions, sinó sumat a aquestes com una altra de les seves connexions, alimentant-les i alimentant-se'n» (Latour, 2008: 255). En un elogi d'empirisme, l'ANT considera que els estudis relacionals i simètrics que proposa no necessiten cap «ingredient màgic», cap «mà invisible» per tal de produir una explicació geogràfica. No cal invocar el sinecisme, ni les mesogeografies, ni tercers espais (ni tan sols la causalitat espacial), només s'haurà de donar compte de les associacions i connexions establertes entre entitats humanes i no humanes, per tal de poder parlar de ciutats, de regions, etc. (evidentment, aquest enfocament facilita les coses des d'un punt de vista metodològic, cosa que Soja tampoc no aclareix). Podria semblar que l'ANT pretén ensorrar els objectes d'es-

tudi de la geografia urbana, problematitzant-los i descentrant-los innecessàriament, però, contràriament al que pugui semblar, els espais urbans, les ciutats, les regions (fins i tot les ciutats regionals) ni deixen d'existir, ni sobren, en l'anàlisi de l'ANT. La diferència és que ara s'exigeix l'explicació de la seva existència, i no al revés.

El capítol cinquè presenta un altre assaig signat pels directors d'aquesta obra. Valent-se de les tres idees que van donar origen a la triologia bàsica d'Edward Soja, s'estudia l'impacte de la seva obra des de la preocupació per la recepció dels seus textos. La reassertió de l'espai en la teoria social (eix de *Postmodern Geographies*), la reinterpretació de la tríada lefebvriana (que genera *Thirdspace*) i, de nou, la causalitat espacial (*Postmetropolis*) serveixen com a reflexió final.

A tall de conclusió

El llibre de Núria Benach i Abel Albet ajuda a trencar alguns dels tòpics que, des de fa anys, planen sobre la tradició crítica i radical de la geografia. En un context d'hegemonia neoliberal cada vegada més ofegós a la universitat, aquesta obra esdevé gairebé una prova de vida d'un corrent excessivament subalternitzat.

I és que, més enllà de la necessària difusió del pensament d'Edward Soja (un autor incomprendiblement absent de la majoria de les bibliografies dels programes docents en geografia), la col·lecció «Espacios Críticos» pretén sacsejar i activar les consciències de molts geògrafs i geògrafes que, amb aquest llibre a les mans, se sentiran reconeguts i interpel·lats. Benach i Albet defensen una idea de geografia, i de coneixement científic, que en els últims trenta anys ha passat de tenir un cert pes en els departaments universitaris, a ocupar una posició excessivament precària. Deia Lyotard (1979) que la producció d'idees, de conceptes i de marcs interpretatius, necessaris per

cercar una societat justa, han estat substituïts, al món acadèmic, per la producció sumària de les tècniques, les habilitats i els jugadors (*sic*) capaços d'assegurar els seus rols en els llocs pragmàtics requerits per les institucions.

Benach i Albet situen la col·lecció «Espacios Críticos» en la línia d'allò estimat per Lyotard, però, sobretot, inscriuen la geografia en el si d'una genealogia de l'espacialitat que, des de Foucault, permet pensar els mons social i polític amb una perspectiva espacial. Heus aquí el gran mestratge que ens brinda aquesta obra.

Referències bibliogràfiques

- FOUCAULT, M. (1986). «Of other spaces». *Diacritics*, 16, 22-27.
- HINCHCLIFFE, S. (1996). «Technology, power, and space: The means and ends of geographies of technology». *Environment and Planning D: Society and Space*, 14, 659-82.
- LATOUR, B. (2008). *Reensamblar lo social: Una introducció a la teoria del actor-red*. Buenos Aires: Manantial.

- LYOTARD, F. (1977). *La condition post-moderne*. París: Minuit.
- SOJA, E.W. (1980). «The socio-Spatial Dialectic». *Annals of the Association of American Geographers*, 70 (2), 207-225.
- (1989). *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. Londres: Verso.
- (1996). *Thirdspace. Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*. Oxford: Blackwell.
- (2000). *Postmetropolis: Critical Studies of Cities and Regions*. Oxford: Blackwell. Versió castellana: *Postmetrópolis. Estudios críticos sobre las ciudades y las regiones*. Madrid: Traficantes de Sueños, 2008. Mapas, 21.
- THRIFT, N. (1996). *Spatial Formations*. Londres: Sage Publications.

Brais Estévez Villarino

Universitat Autònoma de Barcelona
Grup de Recerca de Geografia i Gènere
Departament de Geografia
brais.estevez@uab.cat

FERIA, José María; ALBERTOS, Juan Miguel (coords.) (2010) *La ciudad metropolitana en España: Procesos urbanos en los inicios del siglo XXI* Cizur Menor (Navarra): Aranzadi, 442 p. ISBN: 978-84-470-3079-8

Que la ciutat que tenim avui en dia no és la mateixa de fa cinquanta anys sembla una qüestió evident. En els darrers decennis del segle xx, al món occidental, hem passat de tenir unes ciutats compactes i mixtes a unes ciutats disperses i especialitzades territorialment. L'estructura de les ciutats ha canviat notablement i ja no les podem entendre ni analitzar des d'una òptica local basada en el binomi format pels conceptes *rural* i *urbà*. La ciutat s'ha difós i s'ha fragmentat. Aquest fet, que és el resultat de canvis en l'estructura econòmica i en els hàbits i les condicions de vida

de la població, és una realitat ja consolidada. Cal, doncs, abandonar l'escala local per pensar des d'una perspectiva regional, i les ciutats de l'Estat espanyol no en són una excepció. És en aquesta línia que *La ciudad metropolitana en España: Procesos urbanos en los inicios del siglo XXI* fa la seva contribució. La present obra, coordinada pels geògrafs José María Feria Toribio i Juan Miguel Albertos Puebla, presenta un recull d'estudis que estan duent a terme investigadors de l'Estat espanyol procedents de disciplines i centres de recerca diversos. L'objectiu final de l'obra és con-